

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic Medical
History Research**

e-ISSN: -----

(Haziran / June 2022) 1/1

SELAHADDİN'İN BAŞHEKİMİ İBN MİTRÂN

Saladin's Chief Physician Ibn Mitran

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim
Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Received: 23 Mart 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Karakuş, Nadir, "Selahaddîn'in Başhekimi İbn Mitrân" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi
Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2022) 1/1, 27-39.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Saladin's Chief Physician Ibn Mitran

Abstract

The last quarter of the 12th century is considered a period in Islamic History when the Crusades began again to rise. The brilliant Hattin Victory in 1187 and the subsequent capture of Jerusalem put Saladin at the peak of this period. Saladin succeeded in these achievements with the value he gave to scholars and statesmen, and gained a well-deserved reputation in the East and West with his close circle, which is like a gateway to the stars. There were also physicians in his close circle, and Ibn Mitran, who was a Christian and later a Muslim, served him as the chief physician in Damascus. This physician, who benefited from the ancient medical knowledge of Byzantium, Iraq and Syria, was not only the personal doctor of Saladin, but also with his positive contributions to the period. In addition to the library he created in Damascus, he also served Islamic medicine with many medical works he wrote. The wide spectrum from pharmacy to alchemy also revealed the deep knowledge of the aforementioned physician. His students, on the other hand, continued to contribute to Islamic medicine after him, and they carried out important studies in a wide range of fields from eye diseases to diabetes. Since the personalities who left their mark in history, came to the fore with their personalities as well as their own achievements, Ibn Mitran was also eye-catching with this aspect. Besides his generosity towards his poor patients, he was not forgotten with his kindness and helpfulness. On the other hand, this physician, who had a very important place next to Sultan Saladin, contributed to the understanding of the social life of the period with his happy marriage.

Keywords: Saladin, Ibn Mitran, Medicine, Crusades, Treatment.

Selahaddîn'in Başhekimi İbn Mitrân

Özet

XII. yüzyılın son çeyreği, İslâm Tarihi'nde Haçlı seferlerinin yeniden yükselişe geçtiği bir dönem olarak kabul edilir. 1187'de parlak Hittîn Zaferi ve ardından Kudüs'ün ele geçirilmesi, Selahaddîn'i bu dönemin zirvesine oturtur. Selahaddîn, başarılarını âlimlere ve devlet adamlarına verdiği değer ile taçlandırmış, etrafındaki yıldızlar geçidi gibi olan yakın çevresi ile Doğu ve Batı'da haklı bir üne kavuşmuştur. Onun yakın çevresinde hekimler de vardı ve bunlardan Hıristiyan iken daha sonra Müslüman olan İbn Mitrân, kendisine Dımaşk'ta başhekim olarak hizmet etmişti. Bizans, Irak ve Suriye'nin tıbbı dair kadim birikiminden yararlanan bu hekim, Selahaddîn'in şahsî doktoru olup döneme sağladığı olumlu katkılar ile göz doldurmuştu. Dımaşk'ta oluşturduğu kütüphane yanında, tıbbı dair yazdığı pek çok eser ile İslâm tıbbına hizmet etmişti. Eczacılıktan simya ilmine kadar uzanan geniş yelpaze adı geçen hekimin derin bilgisini ortaya koymaktadır. Yetiştirdiği öğrenciler kendisinden sonra İslâm tıbbına katkı sağlamaya devam etmişler, göz rahatsızlıklarından diyabete kadar geniş bir alanda önemli çalışmalara imza atmışlardır. İbn Mitrân şahsî başarıları yanında kişilikleri ile de tarihe iz bırakan şahsiyetler arasındadır. Fakir hastalara karşı cömert, nazik ve yardım sever olduğu gibi Sultan Selahaddîn'in yanında da önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Selahaddîn, İbn Mitrân, Tıp, Haçlı Seferleri, Tedavi.

Giriş

Orta Çağ tarihinin en çok konuşulan isimlerinden birisi de hiç şüphesiz Selahaddîn-i Eyyûbî'dir (1171-1193). 567/1171'de Mısır'a tam manasıyla hâkim olarak, 358/969'dan beri burada Şii Fatimî halifesi adına okunan hutbeyi tekrar sünî halife Müstazî-Biemrillâh (1170-1180) adına okutan Selahaddîn,¹ 583/1187'de Kudüs'ü Haçlıların elinden alması ile ismini ölümsüzleştirmiştir. Ayrıca 492/1099'dan itibaren Kudüs'te 88 yıldır kılınmayan ilk Cuma namazını eda ederek yine Abbasi halifesi Nâsır-

¹ Bahâüddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye fi Mehâsini'l-Yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1994, 86.

Lidînillâh (1180-1225) adına hutbe okutmuştur.² Bütün bu başarılarında âlimlere, dervişlere ve sanatkârlara verdiği değer oldukça etkili olmuştur. Nitekim o, bu ülkeleri kılıcı ile değil veziri; Dîvân-ı İnşâ³ başkanı, edip ve şairi olan Kadı Fâdıl'ın (ö. 1200) kalemî ile ele geçirdiğini ifade etmekten çekinmemiştir.⁴

Kendisine yol gösteren bir başka âlim olan Fakih Ziyâeddin İsa el-Hakkârî (ö. 1190) ise 564/1169 yılında Selahaddîn ve amcası Şirkûh'un Mısır'da tutunmasında önemli bir rol oynamıştı. Aynı yıl Şirkûh'un ölümü ile Selahaddîn'in son Fatimî halifesi el-Âdîd'in (1160-1171) veziri olmasında ve böylece önünün açılmasında yine Fakih İsa etkili olmuştu.⁵ Selahaddîn, 573/1177 yılı sonlarında Remle yakınlarındaki Montgisard Kalesi önlerinde Haçlılara mağlup olduğunda,⁶ Fakih İsa Haçlılara esir düşmüştü.⁷ Selahaddîn daha sonra bu önemli diplomat ve baş imamını kurtarsa da İsa, Kudüs Kralı IV. Baudouin'in yanında bir müddet esir tutulmuştu. Bu esnada Selahaddîn'e ve Kudüs Kralı Amaury (1163-1174) ile oğlu "Cüzzamlı Kral" olarak bilinen IV. Baudouin'e (1174-1185)⁸ hekimlik yapan Ebû Süleyman adlı Hıristiyan hekim, Fakih İsa'nın tutukluluk şartlarının iyileştirilmesinde etkili olmuştu.⁹

Batılılar'ın dahi "Saladin" diyerek övdükleri¹⁰ ve onu "İslâm'ın en saf kahramanı" olarak niteledikleri¹¹ Selahaddîn-i Eyyûbî'nin, çevresinde daha başka yakın adamları da vardı. Bunlar arasında Selahaddîn'e kumandanlık, üstâdüddârlik yapan Bahâeddin Karakuş el-Esedî, aynı zamanda Sultan'a mühendis olarak hizmet etmişti. 572/1176-1177'de Selahaddîn'e arazi ölçümü ve iktâların taksimi işinde yardımcı olan Bahâeddin, 569/1173-1174'te Mukattam Tepesi üzerinde, daha sonra Memlûklere (1250-1517) ve Osmanlılara hizmet verecek olan Kal'atü'l-Cebel'in inşa görevini üslenmişti.¹² Diğer yandan Selahaddîn'in büyük zaferlerinin kazanılmasında rolü bulunan Begteginliler'in son hükümdarı Muzafferüddin Kökböri (1190-1233),¹³ en-Nûriyye birliklerinin kumandanı İzzeddin Cürdîk, Bedreddin

² Karen Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi, Bir Şehir, Üç Semaî Din*, çev. İrem Sağlamer, Pegasus Yayınları, İstanbul 2021, 383-384; Nadir Karakuş, "Kudüs'te İlk Cuma: 2 Ekim 1187 [First Friday In Jerusalem: 2th October 1187]", *Marifetname*, 8/1 (Haziran/2021), 41-63.

³ Dîvân-ı İnşâ hükümdarın özel kâtipliği olan memuriyete verilen addı. Memlûklerde de sır kâtibî olarak kendisini göstermişti. Bkz. Tâceddin es-Sübki, *Muâdî'n-Niam ve Mübâdî'n-Nikam*, Beyrut 1407/1986, 30-31.

⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, Kahire 1350-1351/Beyrut 1399/1979, IV, 327. Ayrıca bu sözü doğrulayan olaylar için bkz. Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devoleteyn*, nşr. Muhammed Hilmi Muhammed, Kahire 1962, II, 241; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi Smaâti'l-İnşâ*, Beyrut trz., XIII, 85; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Kahire 1377/1957, I, 220, 225; II, 20, 117; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fi Tevârihi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğ. Dimaşk 1434/2013, XXII, 83.

⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fi Târîhi Haleb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, I, 351; Makrizî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl v dğr., el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, trz., III, 295, 309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire 1423, XXVIII, 342-347; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1985, V, 331-334; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 269.

⁶ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Columbia Universty Press, New York 1943, II, 426-429.

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1900-1994, VII, 168; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira fi Mülûk Mısır ve'l-Kahira*, Mısır ty., VI, Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, 27; XXI, 248;

⁸ Bkz. Bernard Hamilton, "Baldwin the Leper as War Leader", *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, Brepols, Turnhout 1998, 119-130; Stephen Lay, "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem", *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334; Piers D. Mitchell, "An Evaluation of the Leprosy of King Baldwin IV of Jerusalem in the Context of the Medieval World", *Appendix to Hamilton, The Leper King*, Turnhout 1998, 245-258.

⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, 366-367.

¹⁰ Bkz. John Man, *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire*, Corgi Books London, 21 Nisan 2016; Tariq Ali, *The Book of Saladin*, Verso, London 1998; Walter Scott, *The Talisman, Selahaddîn Eyyûbî ve Arslan Yürekli Richard*, çev. Mehmed Halid, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2016.

¹¹ Bkz. Albert Champdor, *Saladin - Le plus pur Heros de l'Islam*, Albin Michel Editions, Paris 1956.

¹² İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 91; Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418, III, 199, 352; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, VI, 54, 89; İbn Vâsıl, *Müferric*, II, 53, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1957, IV, 266.

¹³ İmâdüddin Kâtib İsfahanî, *Berku's-Şâmi*, thk. Fâlih Hüseyin, Müessesetü Abdülhamid Şevmân, Amman 1987, V, 23, 77; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hafire fi Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, by. trz., I, 31-33; Makrizî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk.

Duldurum el-Yarûkî,¹⁴ Zeyneddin Belek gibi meşhur kumandanları vardı.¹⁵ Selahaddîn-i Eyyûbî, Memlûk tarihçileri tarafından da unutulmadı ve kendisine “el-Melikü'n-Nâsır” gibi unvanlar verilerek göklere çıkarıldı.¹⁶ Endülüs Valensiyalı ünlü Arap seyyahı Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr (ö. 1217) Selahaddîn için, atının eyerinin tahtı olduğunu, dur durak bilmediğini söylerken¹⁷ hiç de mübalâğa etmedi.

Selahaddîn Eyyûbî'nin her biri yıldızlar geçidi gibi olan yakın çevresi arasında hekimler de vardı ve bu kişiler, dönemin farklı bir cephesini ortaya koyuyordu. Her ne kadar Selahaddîn'in hekimleri büyük bir yekûn teşkil etse de bunlar arasında hayatı ve eserleri hakkında yeterli çalışma olmayan İbn Mitrân¹⁸ ve tıp ilmine yaptığı katkılar, bu makalede dönemin temel dinamikleri göz önüne alınarak ele alınacaktır. Makalenin bir başka gayesi Selahaddîn gibi Doğu ve Batı'da haklı bir şöhrete ulaşan liderin bu özelliğini, âlim ve sanatkârlara verdiği değeri öne çıkararak İbn Mitrân üzerinden ele almaktır. Dönemin hekimleri arasında Hıristiyan ve Yahudilerin olması ve Selahaddîn'den takdir görmeleri ise dönemin anlaşılmasına olumlu katkı sağlayacaktır.

1. Selahaddîn'in Hekimleri

Selahaddîn'in muzaffer kumandanları, âlimleri, dervişleri ve kalem ehli görevlileri yanında, hekimleri de oldukça dikkat çekicidir. Selahaddîn'in hekimlerinin namı ve üstün bilgileri, Batılıların dikkatini çekmiş; onun 587/1191 yılında Üçüncü Haçlı Seferi'nin en hararetli çarpışmalarının geçtiği Akkâ önlerinde hastalanan İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard'a (1189-1199) kendi hekimini gönderdiğine dair bazı hikâyeler dahi dile getirilmiştir.¹⁹ Bu hikâyelere kulak veremsek de Selahaddîn'in birbirinden yetenekli hekimlerinin Mısır ve Suriye'de onun hastanelerinde ve mütevazî konağında kendisi ile yakın çevresine hizmet verdiklerini biliyoruz.

Selahaddîn'in hükümranlık döneminde onun hekimlerinden olan ve ismi pek bilinmeyen İbn Cumeyr, eczacılığı ihya etme konusunda tıbbî bir eser yazdığı gibi dönemin tedavi metotlarını da eleştirebiliyordu.²⁰ Sultan Selahaddîn, 1187'de Kudüs'ü ele geçirdiğinde burada karşılaştığı Hıristiyan hekim Ebû Süleyman Davud ve oğullarını, daha önce Kudüs Haçlı krallarının hizmetinde olduklarına bakmadan hizmetine alabiliyordu.²¹ Sultan'ın ailesi de tıp ve eczacılık alanında toplum sağlığına katkı sağlayıp önemli işler yapıyordu. Selahaddîn'in kız kardeşi Sittü'ş-Şam, evinde ilaç imal ettirerek bunları fakir hastalara bedava dağıttırıp dönemin tıbbına gönüllü olarak katkıda bulunuyordu.²²

Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1418/1997, I, 203, 368; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997, III, 113, 246, 276.

¹⁴ İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye*, 104, 223, 344.

¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, İbn Vâsıl, Müferric, II, 22.

¹⁶ İbn Dokmak, *Nüzhëtü'l-Enâm fi Târihi'l-İslâm*, thk. Dr. Semîr Tabbâre, Beyrut 1999, 42, 54, 65, 77, 86, 124.

¹⁷ Bkz. İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul 2003, 219

¹⁸ Kaynaklarımız içerisinde bazıları İbnü'l-Mitrân kaydını verirken, diğerleri bizim de tercih ettiğimiz İbn Mitrân ifadesini kullanır. İbnü'l-Mitrân kaydı için bkz. Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, tsh. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1419/1998, 603; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 389-390; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 224; IV, 293; Cevat İzgi, “İbnü'l-Mitrân”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 128-129.

¹⁹ Scott, *Talisman*, 78-92.

²⁰ Piers D. Mitchell, *Medicine In The Crusades, Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, 215.

²¹ William of Tyre, *A History of Deeds*, II, 302-303; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2015, 381-82; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014, 309

²² İbn Vâsıl, Müferric, II, 376-77, 423.

İleriki yıllarda Selahaddîn sık sık hastalanmış ve yanında yirmi doktor ona hizmet etmişti. Bunlardan sekizi Müslüman, kendisinden ayrıca müstakil olarak bahsedilmesi gereken Yahudi hekim Musa İbn Meymûn'un da bulunduğu yedisi Yahudi ve beşi de Hıristiyan idi.²³ Musâ b. Meymûn, Sultan'ın oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali'nin özel tabibi olduğu gibi Mısır'daki Yahudi cemaatinin dinî liderliğine de seçilmişti.²⁴ Selahaddîn'in başarılarında, kendilerine kucak açtığı kimselerin Hıristiyan veya Yahudi olduğuna bakılmaksızın devlette istihdam edilmesinde ve dönemin tıp konusunda önemli başarılarına imza atmasında biraz da bu gerçeği aramak lazımdır. Tabiplerin biyografisini kaleme alan İbn Ebî Usaybia (ö. 1269), Şam'da hekimlik yapan üç Hıristiyan doktorun biyografisini vererek dönemin anlaşılmasına katkıda bulunur. Bu tabipler isimlerinden açıkça Hıristiyan oldukları anlaşılan Ebû Mansûr en-Nasrânî, Ebu'n-Necm en-Nasrânî ve Ebu'l-Ferc en-Nasrânî isimli kimselerdi.²⁵

Doğu ve Batı'nın ilgi odağındaki Selahaddîn, hastalıkları ile de gündeme gelmiş ve kendisine hizmet eden doktorlar arasında başhekimler yer almıştı. Selahaddîn'in başhekimisi olarak Mısır'da görev yapan Osman b. Hibetullah adlı bir başka tabibi görüyoruz.²⁶ Bu bilgiden yola çıkarak Selahaddîn'in Mısır'da olduğu gibi Dımaşk'ta da İbn Mitrân gibi bir başka başhekiminin olduğunu belirterek bu büyük hekim hakkında bazı bilgiler arz etmek istiyoruz.

2. Hayatı ve Kişiliği

Ebû Nasr Muvaffakuddîn Es'ad b. İlyâs b. Circîs İbn Mitrân,²⁷ Dımaşk'ta Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiyse de ileriki yaşlarında Müslüman oldu.²⁸ Onun daha önceden Hıristiyan olduğunu belirten nesebindeki Circîs ismi bu gerçeği ortaya koyar. Müslümanlar tarafından salih bir kimse veya nebî olarak kabul edilen, Hıristiyanlara göre ise St. George diye bilinen Azîz Circîs, kaynaklarımızda İsa'nın havarileri ile arkadaşlık yapan bir zât olarak zikredilir.²⁹ İbn Mitrân, Müslüman olduktan sonra Suriye'de pek çok zanaatkâr ve âlime ad olan Muvaffakuddîn Es'ad³⁰ ismi ile anılmaya başlamıştı. Besîlü'l-Mitrân isimli Süryânî doktorun, İbn Ebî Usaybia'da zikredilmesinden yola çıkarak³¹ İbn Mitrân'ın Yakûbî Hıristiyanlarından olduğuna hükmedebiliriz.

Dımaşk ve Bağdat'tan başka Bizans'ta da bulunan Muvaffakuddin, dönüşte Müslüman olmuştu.³² Onun Bizans'ta tıp ve diğer hikemî ilimleri öğrenmek için bulunduğunu kolayca tahmin ettiğimiz gibi tam tarihini verememekle birlikte İbn Mitrân'ın İstanbul'da İmparator I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) misafir olduğunu söyleyebiliriz. Dönüş tarihini tespit mümkün olmasa da 1176 yılında İmparator'un II. Kılıcarslan (1155-1192) karşısında aldığı ve İkinci Malazgirt olarak değerlendirilen Miryakefalon mağlubiyeti sonrası bir tarih olduğunu düşünmeden edemiyoruz.

²³ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2020, 50.

²⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 537-538.

²⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 612-613.

²⁶ Makrizî, *Hitât*, III, 156.

²⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 224.

²⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XII, 289.

²⁹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, Dâru Süveydân, Kahire 1960-1970, II, 24-36; Ebû İshak Ahmed Sa'lebî, *Arâisü'l-Mecâlis: Kısasü'l-Enbiyâ*, Kahire 1301, 327-333; İbnü'l-Cevzî, II, 148-149; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 20-21; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, II, 596; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 603.

³⁰ Bu isimle anılan âlim ve zenaatkârlar için bkz. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep fi Tarihi Halep*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, yy., IV, 1578; X, 4509; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, I, 37, 40; Kutbeddin Yunîni, *Zeyl-u Mir'ati'z-Zamân*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, Kahire 1992, I, 93, 95, 111; III, 193; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXXIII, 273; Sibt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zehab fi Târîh-i Halep*, Halep 1417, I, 349.

³¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 257'de Besîlü'l-Mitrân isimli bir Süryânî hekimin biyografisini verir.

³² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 603.

Dönüşte Müslüman olduğu bilgisinden hareketle Türklerin aldığı bu büyük galibiyetin onun ihtidâ etmesinde rolü olabileceğini düşünüyoruz.³³

Bu dönem İbn Mitrân'ın da dikkatini çeken Bizans tıbbının, oldukça ileri seviyede olduğunu ve İmparator Manuel'in dahi bu alanda kendisini yetiştirmiş olduğunu biliyoruz. İkinci Haçlı Seferi için 542/1147'de Anadolu'da zorlukla ilerleyen Almanya Kralı III. Konrad (1138-1152) Efes'te hastalandığında³⁴ durumdan haberdar olan İmparator Manuel onu ısrarla İstanbul'a çağırmişti. Tıp ilmine büyük bir ilgi duyan Manuel, III. Konrad'a sarayında bir oda tahsis ederek, burada onun tedavisi ile bizzat meşgul olmuştu. Bu tedaviler sonucu III. Konrad iyileşerek Şevval-Zilkade 542/Mart 1148'e kadar İstanbul'da kalmış, daha sonra maiyetindekilerle birlikte Bizans donanmasına mensup bir gemi ile kendisini oldukça acı sürprizlerin beklediği Filistin'e götürülmüştü.³⁵

İbn Mitrân Irak ve Bizans'ta edindiği bilgi ve tecrübeleri Dımaşk'ın sosyal hayatında kullanmayı bilmiş, böylece haklı bir şöhrete ulaşmıştı. Cömert ve iyi huylu olan Muvaffakuddîn İbn Mitrân, fakir hastaları dolaşır, onları tedavi eder hatta ilaçlarını ve hamam paralarını kendisi verirdi. Bir başka özelliği ise evinde imal ettiği ilaçları fakir hastalara dağıtması idi.³⁶ İbn Mitrân'ın tıp konusundaki engin bilgisi ve tedavideki isabetli kararları Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 1267) dikkatini çekmişti. 581/1185 yılı olaylarını naklederken İbn Mitrân'ın Dımaşk'tan Ba'lebek'e geldiğini ve burada Sultan Selahaddîn'i tedavi ettiğini anlatır. Ebû Şâme, eserinde İbn Mitrân'ın nezafet ve letafetine dikkat çektikten sonra onun Sultan Selahaddîn yanındaki değerinin büyük olduğunu nakleder.³⁷

3. Eğitimi ve Tıp İlmine Katkıları

Dımaşklı Hıristiyan bir aileden olan Muvaffakuddîn'in babası Mitrân da bir hekim idi. İbn Mitrân aileden gelen birikimini artırmak için dönemin en geçerli ilimleri olan nahiv, lugat ve edeb derslerini tahsil ederek işe başlamıştı. Bunları Dımaşk'ın en yetkin isimlerinden birisi olan eş-Şeyh el-İmâm Tâceddin Ebu'l-Yemen Zeyd b. el-Hasan el-Kindî'den tahsil etmiş, hatta ona münşilik, yâni bir nevi sekreterlik yapma ayrıcalığına nail olmuştu.³⁸

Bizans ve Bağdat'ta tıp tahsil ederek birikimini artıran hekimimiz, daha sonra oldukça önemli öğrenciler yetiştirmişti. İbn Mitrân'ın yetiştirdiği öğrenciler arasında "ed-Dahvâr" unvanı ile tanınan Dımaşklı tabib Abdurrahman b. Ali de vardı. Mühezzebüddin ed-Dahvâr ismiyle şöhret olan Abdurrahman, önceleri hocası da olan babası ve kardeşi Hâmid ile kehhâllik³⁹ yani göz hekimliği yapmış, daha sonra âlim, şair ve hatip Ebü'l-Yümn el-Kindî'den Arapça okumuştur. Bundan sonra Selahaddîn-i Eyyubi'nin hekimlerinden Ebu'l-Haccac Raziyyüddin Yusuf b. Haydare er-Rahbî'den ve seyahatleri sırasında bile yanından ayırmadığı, mevzumuzu teşkil eden Muvaffakuddîn İbnü'l-Mitrân'dan tıp tahsil etmişti.⁴⁰ Adı geçen Raziyyüddin er-Rahbî, Selahaddîn'in ordu tabipliği yapma teklifini geri çevirmiş, daha sonra 30 dinar aylıkla Nureddin Hastanesi'ne tabip tayin edilmişti.

³³ Miryakefalon Zaferi ve Manuel Komnenos dönemi ile ilgili olarak bkz. Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995; Ioannes Kinnamos, *Historia, (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001.

³⁴ Odo de Deuil, *The Journey of Louis VII to the East*, nşr. çev. V. G. Berry, New York 1948, 63-67.

³⁵ Willam of Tyre, *A History of Deeds*, II, 174; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, 225.

³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 604.

³⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 224; IV, 293.

³⁸ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 603.

³⁹ Bkz. Max Meyerhof, "New Light on the Early Period of Arabic Medical and Ophthalmological Science", *Bulletin de la Societe d'Ophthalmologie d'Egypte* (1926), 25-37.

⁴⁰ Ebû Şâme, *Terâcimu Ricâli'l-Karyeyn es-Sâdis ve's-Sâbi'*, Beyrut 1974, 159-160.

Raziyyüddin, Selahaddîn'i son hastalığında Sultan'ı tedavi ederek kan aldırmasını tavsiye etmişti. Onun bu tavsiyesi Abdülatif el-Bağdâdî (ö. 1231) tarafından cahilce bulunur ve Sultan'ın ölümüne sebep olarak gösterilir.⁴¹

İbn Mitrân'a ait *Bustânu'l-Etibbâ ve Ravzatü'l-Elibbâ* adlı önemli eserin, bu makaleyi oluştururken ana kaynak olarak bulduğumuz İbn Ebû Usaybia'ya tesir ettiğini yukarıda arz etmiştik. Ayrıca tabip, filozof, çok yönlü bir İslâm bilgini olarak karşımıza çıkan Abdülatif el-Bağdâdî gibi müellifler de ondan istifade ederek eserlerini oluşturmuşlardı. el-Bağdâdî, beş duyuyu tıp açısından inceleyen iki makalesi *Makâletân fi'l-Havâs* ile şeker hastalığı hakkındaki eseri *Risâle fi'l-Marazi'l-Müsemma*'da İbn Mitrân'dan yararlanmıştı.⁴² el-Bağdâdî'nin şeker hastalığının karaciğere bağlı bir rahatsızlık olduğunu ilk olarak tespit etme başarısının⁴³ ardında İbn Mitrân'ın payını görmek mümkündür.

Ayrıca İbn Mitrân *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfred*e isminde, o dönem kullanılan ilaçların ele alındığı bir eser kaleme alarak eczacılık alanına önemli katkılar sağlamıştı.⁴⁴ Eczacılık ile ilgili çalışmaların kökeninin çok daha öncelere dayandığını bu vesile ile anmak gerekir. Abbasiler döneminde yaşamış olan Nastûrî hekim İshak b. Huneyn (ö. 910), Bağdat'ta geçirdiği bir felçten dolayı hayata gözlerini yummasına rağmen, geride bıraktığı tıp ve eczacılık ile ilgili kitapları ile İslâm tıbbına önemli hizmetlerde bulunmuştu.⁴⁵ Ayrıca Ağlebîler Döneminde (800-909) Berka'da *Beytü'l-Hikme* olarak adlandırılan bir bilim akademisi kurulmuş, burada tıp ve eczacılık alanlarında çalışmalar yapılarak özellikle bu alanda çeviri ve araştırmalar gerçekleştirilmişti.⁴⁶ Endülüs halifesi II. Hakem el-Mustansır-Billâh zamanında (961-976) tıp ve eczacılık alanında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. İlaç hazırlamada, birçok hastalığı tedavi etmede ve göz hastalıkları konusunda şöhret kazanan Ahmed ve Ömer b. Yunus kardeşler bu döneme damgalarını vurmuşlardı.⁴⁷ İbn Mitrân'ın bu eserinin ve eczacılıkla ilgili çalışmalarının kendisinden önce hazırlanan yukarıda bahsettiğimiz araştırmalara yeni bir bakış açısı kazandırdığını da belirtmeliyiz.

4. Evliliği

Selahaddîn'in kendisine oldukça değer verdiği başhekimi İbn Mitrân, Sultan'ın gözde cariyelerinden biri ile evlendirilerek taltif edilmişti. Sultan Selahaddîn, Muvaffakuddîn Es'ad İbnü'l-Mitrân'ı cariyesi Cevze ile evlendirmiş, düğün için geline yüklü bir çeyiz vermişti. Bu düğünü unutulmaz hale getiren detay ise Sultan Selahaddîn'in kendi saray mutfağını ve aşçıları da bu düğüne tahsis etmiş olması idi. Cariye Cevze, Selahaddîn'in eşi Hund Hâtun bt. Muînüddin'e⁴⁸ hizmet ederek

⁴¹ Ramazan Şeşen, *Selahaddîn Eyyûbi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, 436.

⁴² Bkz. S. M. Stern, "A Collection of Treatises by Abd al-Laîf al-Bağdâdî", *Islamic Studies*, I/1 (1962), s. 53-70.

⁴³ Bkz. Sami Hamerneh, "Hans-Jürgen Thies, Der Diabetestraktat Abd al-Laîf al-Bağdâdî's", *An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences*, LXII/214 (1971), 542-543.

⁴⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁴⁵ İshak b. Huneyn, *Târîhu'l-Etibbâ*, nşr. Franz Rosenthal (Orient içinde), VII (Leiden 1954), 61-71; Ali b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *Kitâbü İhbâri'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ: Târîhu'l-Hükemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903, 80.

⁴⁶ Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi İfrikiyye el-Mağribü'l-Ednâ Münzû İtmâmi'l-Feth ve Hatta'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicri*, Mekketü'l-Mukerreme 2000, II, 372-73.

⁴⁷ Hasan Yusuf Devidâr, *el-Müctemâü'l-Endelüsî fi'l-Asri'l-Emevî*, 138-422/755-1030, Kahire 1994, 443-45.

⁴⁸ Selahaddîn'in İbn Ebî Usaybia'da geçen ismini başka kaynaklarımız İsmetüddin Âmine bt. Muînüddin Üner olarak verirler. Bu hanımla daha önce 1147 yılında Nureddin Zengî evlenmiş, onun 1174 yılında vefatından sonra da Halep'e hâkim olmak isteyen Selahaddîn ile bir izdivaçta bulunmuştu. Yine kaynaklarımızdan Âmine Hâtun'un oldukça cömert ve âlimlerle zâhîtleri kollayan, medreseler açan bir hanım olduğunu öğreniyoruz. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, IX, 310-111; İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniye*, 88; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvahhab Fetih, Kahire 1413/1992, XIII, 194; Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, 31 vd.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, II, 199; David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi Tarihi*, 1148, çev. L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2014, 39; Peter M. Holt, *Haçlılar Çağı*,

aileye girmişti. Evlilik şerefine Sümeysâtiyye Hânkâhındaki sûfiler Sultan'ın saz heyetinin eşliğinde semâ yaparak düğünü kutlamışlar ve seyredenlere hoş dakikalar yaşatmışlardı.⁴⁹

Bu evliliğin oldukça mutlu ve huzurlu bir izdivaç olduğunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 1256) verdiği bilgilerden öğreniyoruz. Dımaşk'ta müreffeh bir hayat yaşayan çiftin birbirlerine olan bağlılıkları İbn Mitrân'ın 1191'de vefatından sonra da kendisini göstermişti. Zevcine oldukça düşkün olduğunu anladığımız Cevze, İbn Mitrân 1191'de vefat edince Dımaşk'taki Kasiyûn Dağı'nun eteklerinde bir mezar yaptırarak eşini oraya defnettirmişti. Daha sonra civardaki bir arsayı satın alarak meşid ve İbn Mitrân için türbe inşâ ettirmişti. Bu türbeye halk tarafından *Dâr-u Cevze* ismi verilmişti. Kırk ciltlik *Mir'âtü'z-Zamân* adlı eserin müellifi, 605/1208-1209 tarihinde Dımaşk'ı ziyaret ettiğinde Cevze'nin halâ hayatta olduğunu görmüş ve onu zühd içinde yaşayan, çok ibadet eden bir hanım olarak tanımıştı.⁵⁰ Cevze Hâtun'un bu özelliklerini, terbiyesi altında yaşadığı Selahaddîn'in eşi İsmetüddin Hanım'dan edindiğini de kolayca tahmin edebiliyoruz.

Malatyalı olan Süryânî tarihçisi, filozof, ilâhiyatçı, edip ve tabip Gregory Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 1286) bu evlilik ile ilgili farklı bilgiler verir. Malatyalı tarihçi, Mitrân oğlu diye maruf Dımaşk tabibi Muvaffak Esad'ın, büyük bir servetin sahibi olduğunu ve bu hekimin Selâhaddîn-i Eyyübî'nin câriyelerinden birini sevdiğini söyleyerek olayı daha kısa anlatır. Olayın devamında İbn Mitrân ölünce adının unutulduğunu, karısının ise sevdiği bir çocukla münzevilerin evlerini dolaşarak sadaka istediğinden bahseder.⁵¹ Müverrih Ebu'l-Ferec'in, İbn Mitrân için böyle müstehzi ve hafife alan ifadeler kullanmasında eski dindaşının ihtidâsından dolayı duyduğu nefreti açıkça görebiliriz. Kaldı ki Ebu'l-Ferec'in verdiği vefat tarihi olan 1188'in de gerçeği yansıtmaktan uzak olduğunu belirtmeden geçmeyelim.

5. Kitaba Düşkünlüğü ve Eserleri

İbn Mitrân'ın yaptığı bu dillere destan evliliği yanında, onun kitap merakı da bir o kadar dikkat çekicidir. Kahire'den tıp konusunda kitaplar toplayan İbn Mitrân, kâtibi ve tercümanı olan İbn Cemmâle'ye⁵² kitap istinsah ettiriyordu. Topladığı 10.000 cilt civarındaki kitabı vakfederek, tabipliği yanında ilme sağladığı katkı ile de göz doldürmüştü.⁵³ Bu dönemde hekimlerin özel kütüphane oluşturmaları bir gelenek idi ve bu hizmeti başka tabipler de yapmışlardı. Bunlar arasında Ebu'l-Fütûh İbnü's-Salâh es-Sümeysatî (ö. 1153)⁵⁴ adlı tabibin Artuklu Timurtaş b. İlgazi'nin (1122-1152) desteği ile Mardin'de kurduğu kütüphaneyi zikredebiliriz.⁵⁵ Artuklular döneminin tanınmış hekim ve filozofu olan Fahreddin Mardinî de (ö. 1198) Mardin'de vefat etmeden önce, çok değerli eserlerden oluşan kütüphanesini Artuklu Hüsâmeddin Timurtaş'ın yaptırdığı medreseye vakfetmişti.⁵⁶ Hekimlerin kitap bağışlaması İbn Mitrân sonrasına da tevarüs etmiş ve Memlûkler dönemi hekimi, küçük kan dolaşımını keşfiyle şöhret bulan İbnü'n-Nefis (ö. 1288) bu geleneği devam ettirmişti. Onun Kahire'de Sultan

11. *Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev.: Özden Arkan, Numune Matbaacılık, İstanbul 1999, 56; Abdülfettâh Kal'acî, "Nureddin Mahmut, el-Adaletü ve'l-Muhâbetü'l-Fesâdi", *A'fâku'l-Ma'rife*, Eylül 2007, 286.

⁴⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 605; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390; Şeşen, *Devlet*, 213.

⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 391.

⁵¹ İbnü'l-İbrî Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 449.

⁵² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 610.

⁵³ Şeşen, *Devlet*, 331, 334, 430.

⁵⁴ İbnü'l-Kıftî, *İhbaru'l-Ullemâ*, 279.

⁵⁵ Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 197.

⁵⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 368-369.

Kalavun Hastanesi'ne bağışladığı kitaplardan oluşan zengin kütüphane, dönemin tıp ilmine büyük kazanımlar sağlamıştı.⁵⁷

Kitap telif etme konusunda da İslâm tıbbına hizmette bulunan İbn Mitrân'ın en önemli eseri olarak *Bustânu'l-Etîbbâ ve Ravzatü'l-Elîbbâ* adlı çalışması karşımıza çıkar. Hocalarından duyduğu ve tıp kitaplarından okuyup bizzat tecrübe edindiği konuları kitabında anlatması, özellikle ünlü göz hekimi ve biyografi yazarı İbn Ebî Usaybia'nun dikkatini çekmiş, bu bilgilerin tıpla ilgili hikâyeler ile fıkralar yanında nadir bilgileri de içerdiğini zikretmiştir. Eseri tamamlamaya hekimimizin ömrü kâfi gelmese de yapılan çalışmanın oldukça titizlikle yürütüldüğünü anlıyoruz. İbn Ebî Usaybia'nın üstadımız dediği Mühezzebüddin Cezzân⁵⁸ tarafından yazıya geçirildiği söylenen kitap,⁵⁹ öğrencisi Mühezzebüddin ed-Dahvâr tarafından okunmuş, İbn Mitrân tarafından onaylanmış, eksik taraflar yeniden kaleme alınmıştı.⁶⁰ İbn Mitrân'ın eserini bu şekilde titizlikle incelenmesine, onun dil ve belâğat ilimlerine olan derin vukûfiyetini sebep olarak gösterebiliriz.

İbn Mitrân'ın ikinci eseri *el-Makâlâtü'n-Nâsriyye fî Hıfzi'l-Umûri's-Sıhhiyye'* dir. İ'câz ve belâğat konusunda oldukça iddialı olan bu çalışma, Selahaddîn-i Eyyûbî'ye arz edilmişti.⁶¹ Kitabın hattının, kâtibi aynı zamanda tercümanı olan el-Cemmâle ismi ile tanınan Cemâleddin'e ait olması ve bu kitabın Selahaddîn'in babası Necmeddin Eyyûb b. Şâdî'ye (ö. 1173) sunulması ise bir başka detay olarak karşımıza çıkar. Ancak Necmeddin Eyyûb 568/1173'te Mısır'da vefat edince⁶² eser Selahaddîn'e takdim edilmişti.⁶³

Selahaddîn'in başhekiminden İbn Ebî Usaybia'nın bahsettiği bir başka eser ise X. yüzyılda yaşadığı kabul edilen mütercim, astrolog ve simyacı Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Vahşiyye el-Keldânî'nin bir kitabına yapılan ihtisardır. Bu çalışmanın ismi *İhtisâru Kitâbi'l-Envâr li'l-İskenderâniyyîn* idi. Eserin tamamlandığı tarih ise Selahaddîn'in Suriye ve el-Cezîre'de hâkimiyetini tamamen sağladığı Recep 581/Eylül-Ekim 1185 senesiydi.⁶⁴ İbn Mitrân'ın ihtisar ettiği bu kitabın simyaya dair olup dokuz risâleden meydana geldiğini hatırlayacak olursak⁶⁵ İbn Mitrân'ın ne kadar çok yönlü bir hekim olduğunu daha iyi anlamış oluruz. İbn Ebî Usaybia bu eserin pek çok esrarı bünyesinde barındırdığını zikrederek çalışmaya ayrı bir değer katar.⁶⁶

İbn Mitrân'ın çok yönlü kişiliği ilaç ve eczacılık sahasında da kendisini göstermişti. Nitekim konu ile ilgili tamamlanamayan *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfred*e isminde o dönem kullanılan ilaçların ele

⁵⁷ Pascha M. Herz, "Die Baugruppe des Sultans Qalaun in Kairo", *Abhandlungen des Hamburgischen Kolonial-Institut*, sayı: 42 (Hamburg 1919), 1-43.

⁵⁸ Mühezzebüddin Cezzân kaydını İbn Ebî Usaybia'yı esas alarak nakletmemize rağmen, daha sonraki çalışmalarda bu ismin Mühezzebüddin ed-Dahvâr olduğu belirtilmiştir. Diğer ana kaynaklarda da öğrencisi olarak ed-Dahvâr ismini bulduğumuzu da eklemek istiyoruz. Bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937, I, 892; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam*, E. J. Brill, Leiden 1970, 165-166.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yalıtıkaya, İstanbul 1360/1941, I, 243.

⁶⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 610.

⁶¹ Metinde acı vermek anlamına gelen وجعها ibaresinin yanlış kaydedildiğini ve bunun sunmak anlamına gelen bir başka fiil ile kullanıldığına hükmederek, böyle bir tespitte bulduk. Nitekim daha sonraki ifadeler de kelimenin sunmak, arz etmek anlamında kullanıldığını gösterir.

⁶² Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 258; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, 87; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty., III, 35; İbn Vâsıl, *Müferric*, I, 230.

⁶³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 610-611.

⁶⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611. Ancak bu eserin ismi İbn Vahşiyye'nin anlatıldığı *DİA'da "Kitâbü'l-Edvâri'l-Kebîr alâ Mezhebi'n-Nabât"* olarak kaydedilir. Bkz. Mahmud Kaya, "İbn Vahşiyye", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 436-438.

⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İhbaru'l-Ulemâ*, 104-105.

⁶⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

alındığı bir eseri daha kaleme almaya çalışmıştı.⁶⁷ Bu kitap ile eczacılık konusundaki bilgisini daha da artıran İbn Mitrân, evinde kendi hazırladığı ilaçları fakirlere dağıtması ile de ön plana çıkarak ismini ölümsüzleştirecekti.⁶⁸

Hekimimizin Selahaddîn'in en yakın tabiplerinden birisi olduğunun delili sayılabilecek eseri ise *Kitâbu Âdâbu Tıbbi'l-Mülûk* ismi ile tanınan çalışmasıdır. Kitap hükümdarları tedavi etmenin adabı hakkında bilgiler içerir.⁶⁹

İbn Mitrân'ın *el-Makâletü'n-Necmiyye fi't-Tedâbiri's-Sıhhiyye* isminde Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb adına kaleme alınmış bir eserinin olduğu söylene de⁷⁰ bu eserin yukarıda bahsettiğimiz *el-Makâlâtü'n-Nâsriyye fi Hıfzi'l-Umûri's-Sıhhiyye* adlı çalışmanın bir başka ismi olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu tespitimizi başka kaynaklarla da eşleştirip daha doğru temele oturtmak mümkündür.⁷¹ Yukarıda vermeye çalıştığımız eserler yanında İbn Mitrân'ın kendi el yazısı ile kaleme aldığı tıp ve diğer sahalarla ilgili birçok eserinin müsvedde ve notlarının bulunduğu da ilâve edelim.⁷²

6. Ölümü ve Bıraktığı Tesir

Selahaddîn'in başhekimi olan Ebû Nasr Muvaffakuddîn Es'ad b. İlyâs b. Circîs İbn Mitrân, Rebîulevvel 587/Mart Nisan 1191 tarihinde⁷³ hayata gözlerini yumdu.⁷⁴ Selahaddîn'in kâtibi olan İmâdüddin İsfahânî, onun ölümüne özel bir yer ayırır ve bu büyük hekimin Sultan Selahaddîn nezdindeki müstesnâ yerini zikreder. Onun anlatımından İbn Mitrân'ın bilgisi ve nezaketi ile göz doldurduğuna, ihtidâ ederek makamını yücelttiğine dair bilgiler ediniyoruz.⁷⁵ Onu öven sadece Kâtib İsfahânî değildi; Abdürrezzak b. Ahmed el-Âmirî adlı şâir onu metheden bir şiir kaleme alarak Selahaddîn'in başhekiminin vefatından duyduğu hüznü dile getirmişti. Şâir Abdürrezzak'ın yazdığı mersiye'nin satır aralarından öğrendiğimiz bir başka önemli husus ise onun tabiplikteki mahareti yanında İslâm dini ile müşerref olması idi.⁷⁶ Onu övenler yanında alakasız konularla yerenlerin de olduğunu zikretmemiz gerekir. Dimaşklı hiciv şairi Şerefüddin İbn Uneyn (ö. 1233) İbn Mitrân'ın kişiliğini ve İslâm dini ile şereflenmesini zemmederek onu Rafizî olmakla suçlamayı tercih eder.⁷⁷ Bu sivri dilli hiciv şairinin, Eyyûbî devlet adamları, vezirler, kumandanlar ve âlimler için hicviyeler yazdığını, daha sonra 1175'te Selahaddîn-i Eyyûbî'ye şikâyet edilerek Dimaşk'tan sürüldüğünü hatırlatmak isteriz.⁷⁸

Selahaddîn'in hekimleri arasında İbn Mitrân'ın özel bir yere sahip olduğunu ve bu meziyetlerini herkesin takdir ettiğini görüyoruz. Osmanlı döneminde XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının

⁶⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁶⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 604.

⁶⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁷⁰ Cevat İzgi, "İbnü'l-Mitrân", XXI, 129.

⁷¹ Bkz. Selâhaddin Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr., Wiesbaden 1381/1962, IX, 43.

⁷² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 611.

⁷³ Abu'l-Farac, *Târih*, II, 449'da vefat tarihi olarak 584/1188 yılı verilir.

⁷⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 609; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, 293; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 391.

⁷⁵ İmâdüddin Kâtib İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fi Fethi'l-Kudsî, Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis*, Dâru'l-Menâr 1425/2004, I, 301.

⁷⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 609-610.

⁷⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXI, 390. Yusuf Kabakçı, "İbnü'l-Mitrân", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, ed. Zehra Gençel Efe, Mana Yayınları, İstanbul 2021, 104-106'da İbn Mitrân'ın Şia mezhebinin benimsediğini zikreder.

⁷⁸ Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, XXII, 85, 338; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 158; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ty., XIX, 81-92.

müspet düşünceyi temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifi Kâtip Çelebi (ö. 1657) dahi Selahaddîn'in bu başhekimine eserinde yer vererek ona olan teveccühünü gösterdi. Onun anlatımı *Bustânu'l-Etîbbâ ve Ravzatü'l-Elîbbâ* adlı eserin sahibi Dımaşklı Muvaffakuddîn Es'ad İbn Mitrân'ın (ö. 587/1191) Selahaddîn'in hekimleri arasında olduğu ve Sultan'ın nezdinde müstesnâ bir yere sahip olduğu yönündeydi.⁷⁹ İbn Mitrân eserleri yanında renkli kişiliği, Selahaddîn-i Eyyûbî gibi bir sultanın hizmetinde bulunması, Eyyûbî ailesi ile olan ilişkileri, İslâm tıp tarihine olan katkıları ve evliliği ile daima hatırlanmıştır.

Sonuç

Selahaddîn-i Eyyûbî'nin hükümranlılığı, Kudüs'ün Haçlılardan geri alınması ve Haçlı seferlerinin en uzununu olan üçüncüsünün sürüp gittiği bir dönem olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Selahaddîn'in zaman zaman ortaya çıkan ve Müslümanları derin endişeye sevk eden hastalığı yanında sefer için Filistin'de bulunan İngiltere kralı Richard ve diğer Haçlı lordlarının rahatsızlıkları da zikredilebilir. Orta Çağ'ın önemli salgını olan vebanın derin acılar bıraktığı dönem, hekimlere ayrı bir önem verilmesini gerektirmiştir. Bu çalkantılı ortamda Selahaddîn'in de hekimleri vardı ve bu hekimler yaptıkları önemli hizmetlerle göz doldürmüşlerdi.

Bunlardan birisi olan Muvaffakuddîn Esad İbn Mitrân, Hıristiyan bir aileden gelmesine rağmen Dımaşk gibi Suriye'nin kalbi sayılacak bir merkezdeki toplumda kabul görmüş, Bağdat'ta ve Bizans'ta tıp tahsil ederek bilgi birikimini artırmıştı. İbn Mitrân daha sonra Müslüman olarak Selahaddîn'in 1175 yılından itibaren hâkim olduğu Dımaşk'ta Sultan'ın başhekimini olmayı başarmıştı. Bunda derin bilgisi yanında cömertliği ve nezaketi önemli bir rol oynamıştı. Eczacılık ve simya ilmine olan derin vukûfiyeti yanında genel tababet açısından da önemli birikime sahipti. Dımaşk'ta Nureddin Zengî'nin (1146-1174) açtığı ve Selahaddîn döneminde hizmet vermeye devam eden hastanede başhekimlik yapan İbn Mitrân, fakir hastalara sağladığı yardımlarla da insanî vasıflarını ön plana çıkarmıştı.

İbn Mitrân, "Şark'ın En Sevgili Sultan'ı" olarak tavsif edilen Selahaddîn-i Eyyûbî gibi bir sultana hizmet etmenin yanında, ondan gördüğü iltifatlarla da bu dönemin anlaşılmasına katkı sağlamıştı. Oluşturduğu kütüphane ile İslâm bilimi ve tıp tarihine katkı sağlayan İbn Mitrân, eczacılıktan simya ilmine varıncaya kadar pek çok çalışmaya imza atmıştı. Hekimimiz yetiştirdiği öğrencileri ile İslâm tıbbına hizmet vermiş ve ismini ölümsüzleştirmişti. Bunlar arasında göz hekimi Mühezzebüddin ed-Dahvâr ve diyabet konusundaki çalışmaları ile öne çıkan Abdüllatif el-Bağdadî'yi sayabiliriz. İbn Mitrân yazdığı eserler, yaptığı hizmetler yanında ihtidâ etmiş bir hekim olarak da bu dönemin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamış, Sultan Selahaddîn'in Haçlılara karşı verdiği mücadeleye ayrı bir anlam yüklemiştir.

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn min Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Ş. Yalıtıkaya-Rıfat Bilge, İstanbul 1971, I, 243; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm, Kâmu'su Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984, I, 293.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950.
- Alper, Ömer Mahir, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 197.
- Armstrong, Karen, *Kudüs'ün Tarihi, Bir Şehir, Üç Semavî Din*, çev. İrem Sağlamer, Pegasus Yayınları, İstanbul 2021.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Champdor, Albert, *Saladin - Le plus pur Heros de l'Islam*, Albin Michel Editions, Paris 1956.
- Devidâr, Hasan Yusuf, *el-Müctemâü'l-Endelüsî fi'l-Asri'l-Emevî, 138-422/755-1030*, Kahire 1994.
- Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997.
- Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, nşr. Muhammed Hilmî Muhammed, Kahire 1962.
- Ebû Şâme, *Terâcimu Ricâli'l-Karyeyn es-Sâdis ve's-Sâbi'*, Beyrut 1974, 159-160.
- Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty.
- Hamerneh, Sami, "Hans-Jürgen Thies, Der Diabetestraktat Abd al-Laţif al-Bağdâdî's", *An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences*, LXII/214 (1971), 542-543.
- Hamilton, Bernard, "Baldwin the Leper as War Leader", *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, Brepols, Turnhout 1998, 119-130.
- Havale, Yusuf b. Ahmed, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi İfrikiyye el-Mağribu'l-Ednâ Münzü İtmâmi'l-Feth ve Hatta'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicri*, Mekketü'l-Mukerreme 2000.
- Herz, Pascha M., "Die Baugruppe des Sultans Qalaun in Kairo", *Abhandlungen des Hamburgischen Kolonial-Institut*, sayı: 42 (Hamburg 1919), 1-43.
- Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2015.
- Holt, Peter M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev.: Özden Arıkan, Numune Matbaacılık, İstanbul 1999.
- Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fi Târîhi'l-İslâm*, thk. Dr. Semîr Tabbâre, Beyrut 1999.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, tsh. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1408/1985.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1900-1994.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvahhab Fetîh, Kahire 1413/1992.
- İbn Şeddâd, Bahâüddin, *en-Nevoâdiru's-Sultâniyye fi Mehâsini'l-Yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1994, 86.
- İbn Şeddâd, İzeddin, *el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, by. trz.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira fi Müülûk Mısır ve'l-Kahira*, Mısır ty.
- İbn Vâsil, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Kahire 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep fi Tarihi Halep*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fikr, yy.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fi Târîhi Halep*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Kahire 1350-1351/Beyrut 1399/1979.
- İbnü'l-Kiftî, Ali b. Yûsuf, *Kitâbü İhbâri'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ: Târîhu'l-Hükemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903.
- İmâdüddin Kâtib Isfahanî, *Berku's-Şâmî*, thk. Fâlih Hüseyin, Müessesetü Abdülhamid Şevmân, Amman 1987.
- İmâdüddin Kâtib Isfahanî, *el-Fethu'l-Kussî fi Fethi'l-Kudsî, Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis*, Dâru'l-Menâr 1425/2004.
- İshak b. Huneyn, *Târîhu'l-Etubbâ*, nşr. Franz Rosenthal (Orient içinde), Leiden 1954.
- İzgi, Cevat, "İbnü'l-Mitrân", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 128-129.
- Kabakçı, Yusuf, "İbnü'l-Mitrân", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, ed. Zehra Gençel Efe, Mana Yayınları, İstanbul 2021.
- Kal'acî, Abdülfettâh, "Nureddin Mahmut, el-Adaletü ve'l-Muhârebetü'l-Fesâdi", *A'fâku'l-Ma'rife*, Eylül 2007, 284-292.
- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ*, Beyrut trz.
- Karakuş, Nadir, "Kudüs'te İlk Cuma: 2 Ekim 1187 [First Friday In Jerusalem: 2th October 1187]", *Marifetname*, 8/1 (Haziran/2021), 41-63.
- Karakuş, Nadir, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2020.

- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360/1941.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn min Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya-Rıfat Bilge, İstanbul 1971.
- Kaya, Mahmud, "İbn Vahşiyye", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 436-438.
- Lay, Stephen, "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem", *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1418/1997.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin, *İttiazu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl v.dğr., el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, trz.
- Man, John, *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire*, Corgi Books London, 21 Nisan 2016.
- Meyerhof, Max, "New Light on the Early Period of Arabic Medical and Ophthalmological Science", *Bulletin de la Societe d'Ophthalmologie d'Egypte* (1926), 25-37.
- Mitchell, Piers D., "An Evaluation of the Leprosy of King Baldwin IV of Jerusalem in the Context of the Medieval World", *Appendix to Hamilton, The Leper King*, Turnhout 1998, 245-258.
- Mitchell, Piers D., *Medicine In The Crusades, Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Nicolle, David, *İkinci Haçlı Seferi Tarihi, 1148*, çev. L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2014.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire 1423.
- Odo de Deuil, *The Journey of Louis VII to the East*, nşr. çev. V. G. Berry, New York 1948.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed, *Arâisü'l-Mecâlis: Kısasü'l-Enbiyâ*, Kahire 1301.
- Safedî, Selâhaddin Halîl b. Aybeg, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr., Wiesbaden 1381/1962.
- Scott, Walter, *The Talisman, Selahaddin Eyyûbî ve Arslan Yürekli Richard*, çev. Mehmed Halid, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2016.
- Sibt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zeheb fi Târîh-i Haleb*, Halep 1417.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman fi Tevârihi'l-A'yan*, thk. Muhammed Berekât vdğ. Dimaşk 1434/2013.
- Stern, S. M., "A Collection of Treatises by Abd al-Laţif al-Baghdâdî", *Islamic Studies*, I/1 (1962), 53-70.
- Sübkî, Tâceddin, *Muîdü'n-Niam ve Mübidü'n-Nikam*, Beyrut 1407/1986.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, Dâru Süveydân, Kahire 1960-1970.
- Tariq Ali, *The Book of Saladin*, Verso, London 1998.
- Ullmann, Manfred, *Die Medizin im Islam*, E. J. Brill, Leiden 1970.
- Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1957.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrsâdü'l-Erib*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâi, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî Beyrut, ty.
- Yunîni, Kutbeddin, *Zeylu Mir'ati'z-Zamân*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, Kahire 1992.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984.